

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Cilt/Vol: 2, Sayı/Issue: 1, 2018, ss/pp. 181-206
ISSN:2602-3792
ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

KUR'AN'DA KOLEKTİF BİLİNÇ VE MÜ'MİN KARDEŞLİĞİ

Beyza USLU*

ÖZET

Bir batı kavramı olan kolektif bilinç, İbn-i Haldun'un "Sebeup Asabiyeti", Gökalp'in "Maşeri Vicdan" gibi İslami ve milli kavramlarla birlikte ele alındığında daha kapsamlı dolayısıyla daha evrensel nitelik taşıyan bir olgu olarak karşımıza çıkar.

Kolektif bilinç ve din kavramları karşılıklı bir oluşum ilişkisi içindedir ve birbirinden ayrılmaz. Bu ön bilgi temelinde, bu iki olgunun birlikte değerlendirilmesi önemlidir. Temelini İslam şiarlarının oluşturduğu bir toplumda, Kur'an'ı Kerim, Müslümanlara toplum bütünlüğünü sağlayacak bir ortak bilinç sağlamıştır ve bu ortak bilinç mümin kardeşliği olarak karşımıza çıkar.

Toplumdaki değişme ve gelişme sonucu artan ekonomik refah ve iş bölümlerinde uzmanlaşma ve dolayısıyla buna bağlı bireyselleşme durumunda klasik batı kaynaklarına göre kolektif bilincin zayıflaması öngörülür. Artan uzmanlaşma ve bireyselleşmenin İslam toplumundaki mümin kardeşliği bağlamındaki sosyolojik etkisi ise batı toplumlarına kıyasla daha farklı olmuştur. Bu duruma araştırmamızda ayrıntıları ile değinileceği üzere Müslümanların batılı toplumların tam aksine ekonomik gelişmeyi, mümin kardeşliğiyle sağlayarak toplumdaki kolektif bilinci güçlendirmiş oldukları Ensar ve Muhacir örneklerinde görülür.

Son olarak, Kur'an-ı Kerim'de Mümin kardeşliğinin kolektif bilincinin, ibadetler aracılığıyla nasıl sağlandığı, konuları ele alınmıştır. Dolayısıyla bu bağlamda İslam'daki temel ibadetlerin toplumsal bütünleşme ve kolektif bilinç açısından bir değerlendirilmesi de yapılmış, ibadetlerin kolektif bilincinin

* AND Center Araştırmacı Yrd., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, e-posta: uslu.beyzaa@hotmail.com

mümin kardeşliğini oluşturması açısından sosyal bilinç etkilerine göz atılmıştır.

Bu bakış açısıyla araştırmamızın ana konusunu, Kur'an-ı Kerim'de kolektif bilinç kavramının örnekliliği olarak İslam terminolojisindeki mümin kardeşliği ve bunun sosyolojik sonuçlarının değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kolektif bilinç, mümin kardeşliği, "sebeup asabiyeti", "maşeri vicdan", toplumsal bütünleşme

COLLECTIVE CONSCIOUSNESS AND MO'MIN BROTHERHOOD IN QUR'AN

ABSTRACT

The concept of collective consciousness, a western concept, is a phenomenon that has a more comprehensive there by more universal character when it is evaluated together with Islamic and national concepts such as Ibn-i Haldun's "Sebeup Asabiyeti", Gökalp's "Maseri vicdan".

The concepts of collective consciousness and religion are in a relationship and can not be separated. On the basis of this background, it is important to evaluate these two phenomena together. Islam has provided a common consciousness to Muslims to provide community integrity on the basis of Quranic laws and this common consciousness comes out as an Islamic brotherhood.

As a result of the change and development in society, increase in economic wealth, specialization and individualization are predicted to weaken collective consciousness according to classical western sources. The sociological impact of increase in specialization and individualization in the context of Islamic brotherhood has produced different results compared to western societies. As an example to this situation, which we have given more information in the text, is Muslims. On the contrary of the western societies, Muslims have strengthened collective consciousness in society by providing economic development using their Islamic brotherhood. This could be seen in example of the Muhajirun and the Ensar.

Finally, the Qur'an deals with the topics like; how the collective consciousness created through worships therefore our research will provide some information about this topics. Since

sociality is as effective as conscience in worships; an evaluation of fundamental worships in Islam in terms of social integration and collective consciousness has been made and the effects of social consciousness have been examined for collective consciousness of worships in terms of forming an Islamic brotherhood in this research.

From this point of view, the main subject of our research is the study of the Islamic brotherhood as an example of the concept of collective consciousness in Quran and also the evaluation of sociological consequences in this context.

Keywords: collective consciousness, Islamic brotherhood, “sebeb asabiyeti”, “maşeri vicdan”, social integration

KUR'AN'DA KOLEKTİF BİLİNÇ VE MÜ'MİN KARDEŞLİĞİ GİRİŞ

Tabiatı gereği medeni bir varlık olan insanın, İbn-i Haldun'un Birinci Mukaddime' sinde bahsettiği gibi birlikte yaşama ve topluma ihtiyaç duyma en temel özelliklerindedir. İnsanlar ortak amaçlara ulaşmak için bir araya gelir, kümelenir, kutuplaşırlar. İşte bu toplumların oluşumunun temelidir (İbn-i Haldun, 2015: 125).

İnsanların sosyal yaşama katılımı onlar için bir zorunluluk olduğu gibi fitratları gereği onların hoşlarına da giden bir durumdur. İnsan diğer bireyler sayesinde yeni yönlerini keşfeder, sınırlarını zorlar ve daha iyi işler ortaya koyarak kendini geliştirebilir. Bunların hepsi aslen zorunlu olan sosyal yaşamın güzellikleridir. Bu durumu güzellik ve hikmet gibi değerlendirebileceğimiz gibi sosyal hayatın gerçekliği olarak da ele alabiliriz. Maslow' un ihtiyaçlar hiyerarşisinde ele aldığı gibi temel ihtiyaçlarını karşılayan insanlar artık kendini gerçekleştirme yolunda saygınlık, sevgi, başarı arayışında olurlar (Albayrak, 2010: 11).

Sosyal yaşam içinde düzen ve istikrar, toplum için önemlidir. Düzensizlik durumunda insanlar sosyal yaşamla hedefledikleri amaçlarına ulaşamazlar (İbn-i Haldun, 2015: 127). Bu sebeple birçok toplum bilimcisi de toplumsal düzeni sağlayan şeyin ne olduğu ve bu toplumsal düzen için gerekli olan toplumsal dayanışmanın nasıl devam edebileceği gibi konular üzerinde durmuşlardır (Slattery; 2014: 114). Bunun için gerek batı

dünyasında gerek İslam toplumlarında farklı fikirler öne sürülmüştür.

Bu konuda bazı öncü fikir adamlarına örnek olarak; toplumun birliğinin ve dayanışmasının “etkili duygularla” sağlanacağını ifade eden Pareto, “Consensus” ile sağlanacağını ifade eden Comte, “Kolektif Bilinç” ile sağlanacağını ifade eden Durkheim (Aron, 1994: 220-226), “Asabiyet” ile sağlanacağını ifade eden İbn-i Haldun verilebilir (Albayrak, 2010: 10).

Toplum, birbirinden bağımsız organlar gibi işler; fakat toplumu oluşturan ekonomi, aile, yönetim vb. parçaların bir arada işlerliğini sağlayan, toplum ile kurduğumuz vücut benzerliğinde olduğu gibi merkezi bir sinir sistemi değil, temel bir değerler sistemi, yani temel bir ahlaki konsensüs veya kolektif bilince dayanan, normlar adı verilen bir toplumsal kılavuzdur. Bu normlar topluma genel bir çerçeve kazandırıp düzen ve denge sağlayarak toplumun kendi bireylerini kontrol altına alması ve yönlendirmesi bakımından çok önemlidirler. Durkheim’ a göre, insanın istekleri sınırsızdır ve doyurulması imkânsızdır. Bundan dolayı, insanoğlunun bir toplumsal düzen veya uygarlık biçimi var edebilmesi için bu tutkularını kontrol altına almaya, ahlaki rehberliğe ihtiyacı vardır, aksi takdirde soyutlanacak ve köksüz kalacaktır (Slattery, 2014: 34-35). Bu ahlaki rehberlik düşüncesini Durkheim; “Bilim ile ahlakı uzlaştıran şey ahlakın bilimidir. Çünkü bu bilim bize ahlak gerçekliğine saygı göstermeyi öğrettiği gibi, onu gerçekleştirmek için bize gerekli araçları da sağlıyor.” (Durkheim, 2006: 59) diyerek temellendirmeyi amaçlar. Ancak Durkheim, bilimsel bir ahlak oluşturmak istemez. Toplumsal İş bölümü kitabının önsözünde “Bu kitap, her şeyden önce, ahlak olgularının pozitif bilim yöntemleriyle incelenmesi yolunda bir çabadır.” der. Toplumsal olan her ögeyi bir şey’ miş gibi ele alır (Giddens, 2013: 47). Ahlakı da bu bağlamda ele almıştır ve toplumsal düzen yolunda ahlak rehberliğini esas almıştır (Özyurt, 2007: 96).

Kant ve Dilthey gibi bilim insanlarına göre; Toplumsal yasalar, doğa yasaları gibi belirlenmiş değildir; aksine özgür insanın var olduğu toplumsal yasalar göreliliğe göre işler. Aynı zamanda genellemeler yapma konusunda da sosyoloji gibi bilimlerde, genellemelere değil bireysel farklılıklara odaklanılır. Ve somut olgular da soyut kavramlar olarak ele alınmaya çalışılır. (Güngör, 2017: 3-4). Fakat buna rağmen bazı Batılı bilginlerin, toplum bilimini de pozitivist bir yaklaşımla ele almalarından dolayı insanların vicdanlarında derin bir yer alan din, ahlak gibi

metafizik unsurlar bir yanılsama gibi görülüp, geri planda kalmıştır. Ancak batılı bilginler de her ne kadar nesnelliği savunsalar bile; ahlakın, dinin, inancın etkisini inkâr edememişlerdir. Mesela, Pareto bir bilgin olma saplantısındadır, hatta okuyucusunu birçok kez yinelenen ve sadece mantıksal-deneysel yöntem yardımı ile elde edilen önerilerin bilimsel öneri olduğu, bütün ötekilerin, özellikle ahlaki, metafizik ya da dinsel önerilerin, gerçeklik değeri olmadığı düşüncesi ile bıktırır. Ama Pareto sözde din ya da bilimsel ahlak ile sürekli alay ederken, insanların harekete geçmesini belirleyen bilim olmadığının bilincindedir (Aron, 1994: 220).

Hâlbuki sosyolojik, psikolojik ve ontolojik bağlamda insanoğlunda herhangi bir olay ve tesir karşısında duyarlı olmak ve duygulanmak, fitrî (yaratılıştan gelen) bir istidat ve kabiliyettir. Bu kabiliyetlerden birisi de din duygusudur. Bütün dinler, toplumsal yapıyla münasebet halindedir. Bunun neticesinde de toplumlar dinin etkisi altındadır. Dinler toplumları değiştiren ve yeniden yapılandıran en önemli etkenlerdendir. Doğal olarak da toplumsal düzen ve tutumların şekil ve içeriği dinin direkt etkisine maruzdur ve de toplumsal düzen; yeryüzü üstündeki ilahi veyahut ilahi olmayan tüm dinlerin vaz' ettiği, üzerinde sık sık durdukları mesajlarının temelini oluşturan bir meseledir (Arkadaş, 2017).

Kur'an'ı Kerim; pratik hayattaki uyumuyla, fitrata aykırı hiçbir unsur içermemesiyle, toplumları hedef kitle olarak almasıyla ve değişen sosyal şartlara uyum sağlamasıyla yeryüzünde en uygulanabilir ontolojiyi sunmaktadır (Taslaman, 2011:1).

Kuran toplumlara hitap eder ve çoğul, 'siz' ifadesini kullanır. Kuran toplumsal bütünleşmeyi (En'am, 6: 159; Hücurat, 49: 10) toplumsal dayanışmayı (İnsan, 76: 8), sosyalleşmeyi (Hücurat, 49: 13) emreder. Ve bu emirlerin uygulanabilirliğini sağlayacak olan kolektif bilinci (Fetih, 48: 29) oluşturur. Kur'an'ı Kerim'deki buyruklar ve Hz. Peygamberin uygulamalarına bakınca sosyal bütünleşmeye ve sosyal düzenin devamına oldukça önem verildiğini bunun için emirler, uygulamalar, müesseseler olduğunu; toplumsal düzene zarar veren her türlü edimin yasaklandığını görürüz.

Kolektif bilincin, İslam kültüründeki karşılığı olarak 'mümin kardeşliği' olgusu görülebilir. Yukarıdaki örneklerinde de gördüğümüz üzere Kur'an'daki sosyal içerikli ayetlerin hemen hemen hepsinde Müslüman kardeşliğine vurgu vardır. İslam'ın ilk döneminde kabilesel bir toplum varken sonraki dönemde evrensel nitelikli bir toplum oluşturulmuştur. Mümin kardeşliği, İslam

medeniyetini kuran temel yapı taşı olduğu gibi aynı zamanda o medeniyeti ayakta tutan olgudur. Buradan anlaşılmaktadır ki sosyal düzen mümin kardeşliği üzerine kuruludur. Kur'an'ın vücut bulmuş hali olan Peygamber Efendimiz' in hicretin ilk yılından ensar-muhacir kardeşliğini kurmuş olması, yıllardır aralarında husumet olan, Evs ve Hazreç kabilelerini barıştırması da bunu destekler (Arslan, 2005: 252-253).

Tüm bu değerlendirmelerden sonra salt bilimsel yaklaşım toplumları incelemekte yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda Durkheim'in toplumdaki ahlak konusunda değindiği nokta önemlidir. Bilim ahlaksal öğeleri ya da metafiziksel öğeleri toplumsal yaşamda destekler ve saygınlığını arttırır (Durkheim, 2006: 59). Bilim, gerçeklikleri görmemize, anlamamıza ve yorumlamamıza yardımcı olacağından; bilimi, İlahi ahlakı öğretmede bir araç olarak kullanmak gerekmektedir.

Bu bakış açısıyla araştırmamızın konusunu, Kur'an'da kolektif bilinç kavramını aracı kılarak; İslam terminolojisindeki mümin kardeşliğini ve bunun sosyolojik sonuçlarının yine sosyolojik bağlamda incelenmesi oluşturmaktadır.

Bunların yanı sıra, bu temel amaca bağlı olarak alt amaçlarımız:

- İslam evrensel bir din olduğundan, bir batı kavramı olan *kolektif bilinç* (Durkheim) kavramını evrensel bağlamda ele alarak *sebep asabiyeti* (İbn-i Haldun), *maşeri vicdan* (Gökalp) gibi Türk ve İslam terminolojisindeki bağlamlarıyla incelemektir.

- Kolektif bilinç ve din kavramlarının birbirinden ayrılmadığı ve karşılıklı bir oluşum ilişkisi içinde olduğu önbilgisi temelinde, bu iki olguyu birlikte değerlendirmektir.

- Kolektif Bilinç' in İslam literatüründeki Kur'an'daki karşılığı olan Mümin kardeşliği olgusunun sosyal yaşamdaki izlerini değerlendirmektir.

- Ayrıca Kur'an'da Mümin kardeşliğinin kolektif bilincinin, ibadetler aracılığıyla nasıl sağlandığı, konuları ele alınacaktır.

Önem

Emile Durkheim, Auguste Comte gibi birçok sosyolog toplumsal bütünlüğün ve toplumsal dayanışmanın üstünde önemle durmuşlardır. Fakat bunu yaparken insanları güdüleyen, harekete geçiren asıl duyguların metafizik öğeler olduğunun farkında olsalar da toplumları nesnel olarak ele alıp dini öğeleri geri planda bırakmışlardır. Halbuki din insanların vicdanlarında

ve zihniyetlerinde çok derin bir yere sahip olduğundan toplumsal yaşamda da etkisi çok fazladır (Aron, 1994: 220).

Dinin toplumsal boyutu tecrübelerle bağlıdır. Din inanç ve ibadet boyutuyla birlikte, toplumsal boyutu olan muamelatı da içerir, bu kısım diğer insanlarla ve onlarla olan ilişkilerle alakalıdır. Öyle ki din insanlara bazı tavsiyelerde bulunur ve bunlara göre tutum ve davranışlarda bulunulmasını öğretir. İnsanlar da sosyal hayatta diğer insanlarla etkileşimde bulunurken bu öğretileri göz önünde bulundurur (Önkal, 2015: 38). Böylece dini değerler sosyal hayata açılır ve görünür bir hal alır. Belki bu görünürlük doğrudan doğruya olmayabilir. Bu tamamen insanın tutumuyla veya dini öğretinin anlamıyla ilgili bir durumdur. Ancak yukarıda ifade edilenlere rağmen dini değerlerin sosyal hayata açılmayışı veyahut açılıp da sürekliliğini bulamayışından günümüzdeki olumsuz toplumsal değişim ve çöküşler devam etmektedir. Kur'an'da ümmet kavramına oldukça önem verilmiştir. Buna rağmen Peygamber Efendimizden sonra kabilecilik, bölgecilik ve ırkçılık; ümmetçiliğe baskın gelmiştir. Bu çatışmalar Müslümanların güçlerini de parçalayıp dağıtmış, dolayısıyla medeniyet hareketini olumsuz etkilemiştir (Halil, 2010: 153). Şüphesiz ki bu sorunların birçok sebebi olabilir. İnsanların vicdanlarının çok büyük bir kısmını kaplayan dinin geri plana atıldığı noktada yahut aklın, mantığın, bilimin geri plana atıldığı noktada sorun başlamaktadır. Bu yüzden bilimi, ümmet olma şuurunu öğretmede bir araç olarak kullanıp toplumsal bütünlük ve dayanışmayı sağlayan kolektif bilinci, mümin kardeşliği çerçevesinde incelemek sosyolojik açıdan önem taşımaktadır.

1. Kolektivitenin Oluşumu

Tarihsel sürece bakıldığı zaman görülür ki insanlar her zaman bir arada, topluluk içinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. İnsanların toplum halinde yaşamaları, birbirleriyle etkileşim içinde olmalarını ve böylece birtakım ortak değerler oluşturmalarını sağlamıştır. Bu durum, zamanla farklılıklara, yani her toplumun kendine özgü bir hayat anlayışı ve yaşam tarzının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bireyler, kişisel farklılıklarına rağmen, toplumla bütünleşmeyi, toplumla uyumlu bir kimlik kazanmayı, toplumun kendine özgü davranış ve düşünce kalıplarına uygun olarak hareket etmeyi toplumsallaşma sürecinde öğrenmektedir (Çoştur, 2009: 117-118).

Din de toplumsallaşma sürecinde öğrenilir. Dinsel davranış, öğrenilen bir davranıştır ve toplumsal etkileşim süreci

içerisinde edinilir. İnsanlar dini bilgi, inanç ya da ibadet alışkanlıkları ile doğmazlar, bunları sonradan edinirler (Durkheim, 2010: 50). İslam dini de bedevi toplumları medenileştirmiş, sosyal anlamda eksiklikleri olan insanları kültürel olarak eğitmiş, aslen her türlü geriliğin sebebi olan fikri gerilikten kurtarmış, toplumun uyumlu, yetkin ve sağlıklı bireyleri haline gelmesini sağlamıştır (Halil, 2010: 18).

Toplumsallaşma sürecine yani sosyalleştirme sürecine sosyal bütünleşme de denebilir (Güngör, 2007: 174). Bütünleşme toplumun öğelerinin birbirleriyle ilişkilerini, bağımlılığını içermektedir. Bütünleşme kavramı, toplumda farklı görev ve pozisyonları olan, bazen de çelişen bu öğelerin bir büyük “bütün” içinde yer alarak Durkheim’ in deyişiyle “organik bir dayanışma ve iş bölümü” içinde bulunmalarını anlatır (Yaka, 2010).

Ancak toplumsal yaşam farklı grupların, her konudaki çeşitliliğin genel bir dengesini de zorunlu kılmaktadır. Bireysel çıkar ve mutlulukla toplumsal çıkar ve mutluluk bu noktada kesişmektedir. İnsanlar arasındaki ilişkilerde bulunan aykırılıklar ve zıtlıklar, toplumsal düzeydeki bütünleşme ve dayanışmaya engel değildir. Sosyal bütünleşme kavramının gerçekleşmesi çeşitli toplumlara ve toplum kuramlarına göre farklılaşmaktadır (Yaka, 2010).

Bu tanımlar çerçevesinde bakıldığında Kur’an ilk muhatap çevreyle karşılaştığında onlara yeni bir din ve dünya zihniyeti kazandırarak inanç ve amelde birleşmeyi ve bu değerler etrafında bütünleşmeyi içerir. Aynı zamanda, oluşturulan yeni zihniyetin belirli süreçlerle ortak bir miras haline gelmesi ve Müslümanları bu ortak miras etrafında sosyalleştirerek bir toplumsal bütünleşme örneği gösterir (Güngör, 2007: 174). Bu bağlamda Mümin Kardeşliği bir sosyal bütünleşme ve sosyalleşmenin terimleşmiş bir örneğidir. İslam’la birlikte topluma yeni bir din gelmiş; kabile, aşiret, ırk, fakir-zengin, soy önemini yitirerek Müslümanlar arasında yeni bir zihniyet vuku bulmuş. Tüm müminler ümmet çatısı altında eşit sayılmış ve bir bütünün parçaları olmuşlardır (Umeri, 1988: 55-56).

2. Kolektif Bilinç

Birçok sosyoloğun ve Emile Durkheim’ in özellikle üzerinde durduğu konu toplumsal düzenin ve toplumun nasıl ayakta kalacağı, nasıl birlik duygusu oluşturulacağı yahut mevcut olan birlik duygusunun kaynağı, bu birliğin yeni karşılaşılan sorunlar

karşısında nasıl devam ettirilebileceği, modern toplumda var olan düzenin nasıl ayakta kalacağı, kısacası Emile Durkheim' in deyimiyile "Toplumsal Dayanışma" kavramıdır. Emile Durkheim toplumsal dayanışmayla sürekli ilgilenmiş nerdeyse sosyolojisinin tamamını bunun üstüne kurmuştur. Kolektif bilinç kavramı da bu bağlamda ortaya çıkmıştır (Slattery, 2014: 114).

Kolektif bilinç terimi, herhangi bir kişinin belirli bir grubun parçası olarak kendini nasıl gördüğünü ifade eder. Bu terim, Durkheim, Althusser ve Jung gibi sosyal kuramcı/ psikanalistler tarafından özerk bir bireyin daha büyük bir grup / yapı ile nasıl özdeşleştiğini açıklamak için kullanılmıştır (Piepmeyer, 2007).

Tanım olarak "kolektif", "bireysel şahısların veya şeylerin toplanması ile oluşan; bir koleksiyon oluşturan, bir araya gelen; bir bütün olarak ele alınan" anlamlarına gelir. Aynı şekilde, "bilinç" (tüm sonuçlarla birlikte tanımlamak için biraz daha karmaşık olan bir terim olsa da) "Ortak veya karşılıklı bilgi", "İç bilgi veya inanç; kişinin kendisinin neye tanık olduğu hakkında bilgi; masumiyet, suçluluk, eksiklikler ve herhangi bir şeyden zihinsel olarak bilinçli veya haberdar olma durumu veya hakikati" manasına gelir. İki terimi birleştirerek kolektif bilinç kavramının, herkes tarafından bilinen bir iç bilme veya birçok kişi tarafından paylaşılan bir bilinç anlamına geldiğini düşünebiliriz. Bu cümleyi düşünmenin en kolay yolu (son derece yüklü tarihi içeriği olsa bile), hepimizin paylaştığı, özellikle "biz" olmanın gerektirdiği bir fikir veya eğilim olarak görmekten geçer (Piepmeyer, 2007).

Durkheim'in 'conscience collective' olarak adlandırdığı temel ortak bir konsensüs vardır: bu terim genellikle 'ortak bilinç' veya kolektif bilinç' olarak ifade edilir ve ortak bir ahlak veya değerler topluluğunu çağrıştıran bu kavram toplumsal dayanışmanın üzerine kurulduğu ve bireylerin davranışlarını düzenleyen ve kontrol eden bir yapıya sahiptir (Slattery, 2014: 115).

Kolektif Bilinç için Emile Durkheim'in Toplumda İş bölümü kitabında verilen tanımdan yola çıkabiliriz: "Aynı toplumun ortalama yurttaşlarının ortak inançları ve duyguları kendine ait bir hayata sahip belirli bir sistem oluşturur; bu sistem kolektif veya ortak bilinç/vicdan olarak terimleştirilebilir" (Turner ve diğerleri, 2010: 355'den nakil; Ünal, 2016: 32-33)

Durkheim'in öne sürdüğü kolektif bilinç, bireylerin ortaklaşa paylaştıkları inanç, değer ve duyguların (ahlak) soyut bir bütünüdür. Kolektif bilinç, bireysel bilinçlerdeki ortak inanç ve değerler toplamıdır fakat sosyal niteliği bakımından onlardan farklıdır. Onların basit bir toplamı ya da sonucu değildir (Esgin, 2005: 45).

Soyut bir toplumsal olgu örneği olan kolektif bilince bakıldığında, yukarıda verilen tanımdaki birkaç noktanın altının çizilmesi gereklidir. Birincisi, açıktır ki, Durkheim, insanların inanç ve duyguların toplamından söz ederken, kolektif bilincin belirli bir toplum biçiminde ortaya çıktığını düşünmekteydi. İkincisi, kolektif bilinci bağımsız, özel bir kültürel sistem olarak görmüştür. Durkheim, kolektif bilincin topluma ait ve bağımsız olduğunu söylese bile, onun bireysel bilinç aracılığıyla kavranacağını söyler, yani kolektif bilinci bireysel bilinçten tamamen bağımsız bir şey olarak görmemektedir (Ritzer, 1992: 6).

Toplumların, onları harekete geçiren ortak bir inancı, duygu ve düşünceleri olduğu üzerinde duran önemli isimlerden biri de İslam dünyasının büyük düşünürü olan İbn-i Haldun'dur. İbn-i Haldun'da, dayanışma anlayışının temelinde sosyolojisinin özünde bulunan asabiyet kavramı bulunur. Asabiyet; bir topluluk, cemaat veya toplumun bireyleri arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlayan, direnme ve atılım yapabilmeyi mümkün kılan sosyal bağlılık duygusu olarak tanımlanabilir (Acar ve Demir, 1992: 35). İbn-i Haldun'un asabiyet ile kastettiği anlam, birlik ve dayanışma ruhuna dayalı olan kuvvettir. Asabiyet iki kavramı birlikte kapsamaktadır. Bunlardan ilki birlik ve dayanışma ruhu, ikincisi de bu dayanışmanın oluşturduğu kuvvettir. Bu bağlamda asabiyet hem dayanışmayı hem de güç sahibi olmayı içerir (Kongar, 1981: 70-71) (Akyüz, 2014: 467).

Ülkemizde sosyal dayanışma kavramı üzerinde duran ve ortak bir şuurdan, vicdandan bahseden, sosyolojisini oluştururken de Emile Durkheim'den etkilenmiş olan Ziya Gökalp'in bu bağlamdaki düşüncelerine bakmak faydalı olacaktır.

Bütün insan topluluklarında zümre şuru sosyo-psikolojik bir özellik taşır. Maşeri şur denilen zümre şuru şahısların duygu ve düşüncelerini kapsayan ve belirli hedeflere yönelten kuvvetlere sahiptir. Kişilerinden fedakârlık isteyen zümre şuru, onları topluluğun menfaati için bazı hallerde kendilerini feda etmeye, hiç değilse zümre gayesine doğru faaliyetlerini birleştirmeye duygu ve düşüncelerini grubun gayesi için yoğunlaştırmaya zorlar. Zümre şuruna bağlanmak, aynı gaye etrafında birleşen kişileri kendi aralarında birbirlerine bağlar. İşte buradan da dayanışma doğar (Nirun, 1981: 207).

Ziya Gökalp de Durkheim' in kavramsal çerçevesini kabul eder ve organik toplumların farklı bir dayanışma oluşturduğu fikrine katılmaktadır (Tokluoğlu, 2013: 118).

İçtimai tesanütün (sosyal dayanışmanın) mekanik dayanışma ve organik dayanışma olarak iki kısımda inceleneceğini ve Durkheim' in de bu ayrımı yapmış olduğunu biliyoruz. Milli dayanışmaya gelince, içtimai dayanışmadan daha farklı bir durumdur. Millet, bir bütünlük arz eder. Kavim hayatında maşeri şuurun, içtimai hayatta ise İçtimai şuurun ve İçtimai vicdanın hâkim olduğu görülmüştür. İçtimai dayanışma, içtimai şuur ve içtimai vicdan ifadeleri incelendiğinde, içtimai dayanışmanın mekanik ve organik olmak üzere iki kısımdaki incelenmesi söz konusudur. İçtimai şuurda insan ilişkilerinin ahlaki prensipler üzerine kurulmuş olması gereklidir. İçtimai şuurda, insanları bir arada tutma duygu ve düşüncesi ve temelinde de içtimai vicdan ve ona dayanan ahlaki prensipler vardır. Milli birlik içinde de durum biçim bakımından aynıdır. Ancak bu biçimin ve sosyalleşmenin (içtimaileşmenin) içeriği farklıdır. Milli tesanüt denince, milletin bütünlüğü içinde insanların milli duygular ve düşünceler karşısında dayanışma göstermeleri, milli duygular etrafında toplanmaları ve milli duygular ile düşünceleri zayıflatıcı hareketlerden kaçınmaları söz konusu olacaktır. Bu ise milli duygu, düşünce ve davranışlar arasında ahlaki hareket etmek demektir. Ziya Gökalp, Milli tesanütü, vatan kavramı ile birlikte mütalaa eder ve şöyle der: "Milli tesanütün birinci temeli vatani ahlak olduğu gibi, ikinci temeli de medeni ahlaktır" (Nirun, 1981: 117). İki düşünür arasındaki fark, Gökalp'in organik dayanışma fikrine milliyetçilik boyutunu eklemesidir. Durkheim'in kolektif/sosyal vicdan (collective conscience) kavramının yerine Gökalp mefkûre kavramını kullanmış, ulusal vicdanı da en üstün mefkûre olarak tanımlamıştır. Özetle, Gökalp'e göre bencil, çıkarıcı ve karamsar olan bireyleri birleştiren ve toplumla uyumlu hale gelmelerini sağlayan ulusal vicdan, "ulus" kavramına eşitlenmektedir. Mefkûrelerin bireyleri birleştirici gücü vardır ve bu aynı zamanda bugün ve gelecek arasındaki ilişkiyi şekillendirmektedir (Tokluoğlu, 2013: 118).

3. Din ve Kolektif Bilinç

Din olgusu, insanlığın tarihi kadar eskiye dayanır ve tarihsel çağların her döneminde varlığını hissettirmiştir. Sadece toplumsal hayatta tezahür etmekle kalmamış, bunun yanında insanların iletişim kurması, birliği, dayanışması ve bütünleşmesinde son derece önemli rol oynamıştır.

Tarihsel süreci içerisinde ele alındığında sosyolojik bir gerçeklik olması nedeniyle din, inansın veya inanmanın tüm birey ve toplumları yakından ilgilendirmiştir. Bunun doğal bir sonucu

olarak din ve inanç mevzuunda herkes tartışmalara girmekte, olumlu veya olumsuz fikir beyan etmektedir (Güneş, 2014: 154).

Sık sık dinin, tarihin her anında, insanın kendisinden daha üstün nitelikte saydığı bir ya da birçok varlıklarla ilişkileri üzerine her türlü inanç ve duyguların toplamı olduğu söylenmiştir. Ama böyle bir tanımın yetersiz olduğu açıktır. Din, insanları toplumsallaştıran, bir bütün altında bir araya getiren inanç sistemine sahiptir. Durkheim de dini, kolektif yönü ile ele almıştır (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2015: 43) ve “Din, kutsal şeylerle ilgili emredilmiş ve yasaklanmış bir inançlar ve pratikler manzumesidir. Bu inanç ve pratikler, onları kabul eden kimseleri, kilise denen manevi bir topluluk halinde bir araya getirir. Din fikri kilise fikrinden ayrılmaz.” (Kurt, 2008: 78) demiştir. Burada Durkheim’ in genel sosyolojiye bakış açısıyla bakarsak kilise kavramıyla, Hristiyan literatüründeki kilise kavramından ziyade cemaat olmaktan bahsettiğini söyleyebiliriz. Dinin metafizik unsurlarını toplumun dışında bir şeymiş gibi ele alamayız. Bütün dinler toplumlara uyulmasını istediği yahut tavsiye ettiği bir yaşam şekli sunar. Dinlerin sunduğu yaşam şeklinin içinde toplum, cemaat, grup bilinci yani birliktelik bilinci vardır. Durkheim Toplumsal İş bölümü adlı eserinde “Gerçekten de hem davranışlar hem düşünceye ilişkin birçok kural vardır ki, dinsel nitelikleri kesin olmakla birlikte çok daha değişik türden ilişkilere uygulanırlar. Din Yahudi'ye kimi etleri yemeği yasaklamakta, belli bir biçimde giyinmeyi buyurmaktadır; insanın ve eşyanın doğası konusunda, dünyanın başlangıçları üzerine şöyle ya da böyle bir kanı beslemesini istemektedir; sık sık hukuksal, ahlaki, ekonomik ilişkileri düzenlemektedir. Görüldüğü gibi dinin etkinlik alanı insanın Tanrı ile ilişkisini çok ötesine geçiyor” diyerek mesele hakkındaki görüşünü özetlemiş bulunmaktadır (Durkheim, 2006: 206).

Durkheim, dinin, bireye kişiye değil topluma ait olduğunu belirtmiştir. “Ben bir ağabey, bir eş ve bir yurttaş olarak görevlerimi yaptığım ve bu görevlere ait sorumlulukları ve yükümlülükleri yerine getirdiğimde, aslında, içinde bulunduğum toplumun hukukunda ya da geleneklerinde tanımlanmış olan, fakat benim ve benim eylemlerimin dışındaki birtakım zorunluluklara göre hareket etmiş oluyorum. Bu zorunlulukların benim duygularımla örtüştüğü veya onların gerçekliğini içimde hissettiğim anlarda bile bu zorluklar benim için dışsal birtakım nesnel olgular olmaya devam edeceklerdir, çünkü bu zorunlulukları yaratan ben değilimdir. Bana bu zorunlulukları

benimseten şey, yine benim için dışsal olan belirli bir eğitim sürecidir. Keza, bu zorunlulukların dışsal olma konumlarından ötürü, onların kimi ayrıntılı niteliklerinden genellikle habersizdir ve bu ayrıntıları öğrenmek için sık sık yasalar veya bu yasaları yorumlayabilme otoritesine ve yetkisine sahip avukatlara başvururuz. Aynı şekilde, bir inanç sistemine bağlı bir insan da dünyaya geldiğinde dinsel inanışına uygun inanç ve pratikleri hazır olarak bulur. Bu inanç ve pratikler, bu insanlardan önce de var olduklarına göre, bu durum dini inanç ve pratiklerin ona inanan insanlardan bağımsız olarak, onların dışında var olduğunu göstermektedir (Durkheim, 2010: 50).

Din ve kolektif bilinç arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Din, kolektif bilincin çok derin bir noktasını oluşturur. Bu ilişkileri doğru ve sağlıklı bir şekilde anlayıp yorumlayabilmek için bu iki alan hakkında köklü ve yeterli bilgiye sahip olmak gerekir. Din kolektif bilinci oluşturan unsurlardan biriyken, kolektif bilinç de dinin bir unsuru olarak, dinin teoride kalmamasına, buyruklarının pratikte yaşanabilmesine destek olur. Kolektif bilinç; hem kişinin bireysel bilincine baskı yapar, hem de toplum sahip oldukları kolektif bilinçle birbirlerine baskı yapar -ki bu durum kişiden kişiye veya toplumdaki topluma değişebilir-; dinin sosyal yaşamdaki uygulanırlığını artırır.

4. Vahiy Yörüngeli Kolektif Bilincin Bir Örneği: Mümin Kardeşliği

Dinler belli bir sosyo-kültürel yapı ve sosyal grup içerisinde doğarlar. Her ne kadar tarih üstü kutsal birtakım mesajları içerseler de dinler, bu dünyada bir topluluk ya da dinsel bir sosyal grup içerisinde ortaya çıkar ve varlıklarını devam ettirirler. Bu ilk dini topluluk ya da dini grup ne kadar başarılı ve kalıcı olursa, din de dünyada o derece kalıcı olur ve hayatini devam ettirir. Bu topluluk, dini sonrakilere aktaran temel kaynak ve kanaldır. Sonraki nesillerin din adına öğrendikleri dinsel esaslar, temelde bu ilk dini topluluğun yapısı içerisinde ortaya çıkan şeyleri içermektedir. Şüphesiz her din, inananlarını birbirine bağlayan, dinsel ilke ve prensipler etrafında birleştirici bir niteliğe sahiptir. Bu özelliği sayesinde inananlar bir dinsel birlik meydana getirirler. Ancak dinin mesajını başka insanlara ve sonraki nesillere etkin biçimde aktarabilmek için ilk dini topluluğun çok sağlam bir ortak bilince, grup içi dayanışma ve birlikteliğe sahip olması gerekir. Böylece, ilk dini topluluk olması nedeniyle karşılaşacağı tepkilere ve başka birtakım zorluklara göğüs gerebilir ve bütüncül yapısını koruyabilir. Bu sebeple onun, çevresine ve sonraki nesillere dinin mesajını iletilebilmesi,

karşılaştığı büyük zorluklara rağmen varlığını devam ettirebilmesi, sağlam bir topluluk yapısına bağlıdır. Böylelikle yeni din, nesiller boyu varlığını devam ettirme imkânını elde edecektir. Özetle, bir dinin yayılması ve varlığını sürdürebilmesi, ilk dini topluluğun yapısının sağlamlığına bağlıdır (Arslan, 2005: 251-252).

İslam toplumunda da bir İslam Medeniyeti oluşumunun en büyük ve ilk örneği olan Medine Devletine bakıldığında, Hz. Muhammet'in medeniyet kurma yolundaki en büyük adımı olan hicretten sonra, ilk yılında ensar-muhacir dostluğunu kurmuştur. Medine'de bulunan birbirine düşman iki kabile Evs ve Hazreç'in de arasını düzeltmiştir. Yıllardır aralarında yaşanan ve onları savaşa sürükleyen musibet böylece yok olmuştur. Yüce Rabbimiz Evs ve Hazreç kabileleri arasında önceden meydana gelen olaylara da işaret ederek İslam'ın müminlere kazandırdığı din kardeşliği nimetini hatırlatmakta ve yeniden ayrılmamaları için uyardığıdır (Âl-i imrân, 3: 103). Bu olaylar din kardeşliğinin önemini anlamamız açısından çok önemlidir. Bu bağlamda Medine Vesikası'nın 2. Maddesinde Ensar ve muhacir hakkında "İnsanlara karşı tek bir millettirler." İfadesi geçer. Bu maddeden anlaşılıyor ki Müslümanlar arasındaki bağ, kan bağı değil, akide kaynaklı bir ümmet bilincidir. Hisleri, düşünceleri, fikirleri aynı yönde ve teslimiyetleri ait oldukları ya da üstün olan kabileye değil Allah'adır (Umeri, 1988: 93-94). Hem Kur'an'ı Kerim'de hem de Medine Vesikasında mümin kardeşliğinin, ümmet bilincinin üstünde durulması kolektif bilincin normlarla desteklendiğinin göstergesidir.

Hiz. Peygamber' in Medine'ye gelir gelmez kardeşlik ilan etmesinin yanında önemli bir nokta daha vardır ki o da Medine'deki diğer Yahudi kabilelerini de Ehli kitaptan saymış, onlara da yaşam hakkı sunmuş, onları da vatandaşlığa kabul etmiştir. Bu olay; İslam medeniyet toplumunda, toplumsal dayanışma ve toplumsal bütünleşmenin kardeşlik şuuruyla ve barış yoluyla sağlandığını gösterir. Hatta İslam medeniyeti kardeşlik şuuruyla oluşturulmuştur diyebiliriz.

İslam dininde müminler dinleri sebebiyle ortak değerlere sahip bir toplulukturlar. İman ettikleri kitapta emredilmesi (Hücurat, 49: 10) ve aynı değerlere sahip olmaları sebebiyle gerek bir emir olarak gerekse de psikolojik ve sosyolojik bir gerçeklik olarak aralarında birliktelik duygusu taşırlar. Bu birliktelik duygusunun adı İslam terminolojisinde 'mümin kardeşliği' olarak geçer. Kuran'ı Kerimde Müslümanlardan bahsederken cemaat

kavramının kullanılmış olması da Müslümanların aynı değer ve davranış kalıplarını benimsemiş, karşılıklı olarak yakın, içten, yüz yüze ve samimi ilişkilerle birbirine bağlı insan toplulukları olmaları gerektiğini vurgular (Acar ve Demir, 1992: 67). Kuranda bireysel ibadetlerin bile cemaat halinde yapılmasının istenmesi İslam'da bireyselliğin değil toplumsallığın ön planda tutulduğunu gösterir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. İslam bireylerde homojen bir yapı istemez. Bireysel farklılıklar desteklenir. İsrâ 17/84'te bahsedildiği üzere her insan kendi mizacına ve yapısına uygun iş yapar. Medeniyet toplumunda karmaşık bir hal alan sosyal yapı içerisinde her bireyin farklılaşması doğaldır. Fakat En'am, 6/159'da da ayrılık ve bozgunculuk çıkarmak yasaklanır. Yani her birey kendi kültürü, yapısı, mizacıyla İslam çatısı altında kardeşidir. İslam'da farklılıklara rağmen ortak bir bilinç savunulur. Bu ikisi arasındaki denge müminin kolektif bilincidir. Bu durum İslam'ın evrensel bir din olmasının sonucudur. Ümmet olmak ve kardeşlik kavramı; ırk, etnik, dil, renk farklılıklarına rağmen ister Amerika'daki bir mümin olsun ister Afrika'daki bir mümin, bu farklılıklara bakılmaksızın Müslüman olan bütün toplulukları kapsayan içeriğe sahiptir (Halil, 2010: 153).

Bu bağlamda mümin kardeşliği kavramı da kolektif bilinci ifade eden ortak inanç, ortak duygu, ortak heyecan ve istek, her bireyde olan fakat bireyi aşan toplumsal bir olgu olma özelliklerini taşır. İki düşünce de "biz" olmanın gerektirdiği bir fikir ve eğilimdir. Bunun yanında zaten toplumu bir arada tutan bir olgu olma niteliğinden dolayı kolektif bilinci de kapsayan bir kavramdır. Mümin kardeşliğinin altını dolduracak olan kolektif bilinçtir. Kolektif bilinç daha yerel, kültürel ve ahlaki unsurlarla beslenirken kuranın bizden istediği mümin kardeşliği olgusu daha evrenseldir.

Bu konuda İbn-i Haldun'un Asabiyet kavramının sosyolojik açılımı da önemlidir. Çünkü İbn-i Haldun bu kavramla, bir medeniyet oluşumu için sebep (mükteseb) asabiyetine dayanan bir millet oluşumuna da işaret etmektedir. Çünkü bir toplumda ideallerle donanmış ve her türlü fedakârlığa hazır insanlar yetişebilirse, o toplum millet halinde yaşayabilir ve böylece medeniyetin gelişimine katkılarda bulunabilir (Albayrak, 2000: 7). Haşr, 59/9; Al-i İmran, 3/195; Enfal, 8/72-75 ve muhacir-ensarla ilgili diğer birçok ayete bakılınca İbn-i Haldun'un asabiyet kavramı konumuz bağlamında daha anlamlı hale gelmektedir.

İslam toplumu tamamen ahlaki öğeler üzerine kurulu bir toplumu oluşturmayı hedefler. Kur'an'a bakıldığında şehir hayatının öğelerini oluşturan unsurların hepsinin ahlaki

öğretilerle donatıldığını görürüz. Kur'an'da Nisa, 4/135'de hukuksal düzende ve şahitlikte zengin-fakir, aile ve akraba, çıkar hesabı yapmadan adaletli olmayı; İsrâ, 17/35; Rahman, 55/9 ekonomide ölçü ve teraziyi doğru tutmayı; Nisa, 4/36' da çevremizdeki insanlara, en yakınımızdan başlayarak iyilik etmeyi; Rahman 55/7-8; Lokman 31/19 ayetlerinde ise ölçülü ve dengeli olmayı emreder. Toplumun inşası ve düzeni için olan ayetlere bakıldığı zaman görülmektedir ki oluşturan ortak bilinç tamamen müminlerin birbirlerine olan muameleatı ile ilgilidir. Ortak bilinç sürekli mümin kardeşliği çerçevesindedir ve bu emir ve öğütlerin pratikteki en net örnekliliği İslam'ın peygamberi olan Hz. Muhammed'in tamamen İslami temeller üzerine kurduğu devlettir. Devlet tamamen ahlaki öğeler, kolektif bilinç, mümin kardeşliği, İslam'ın emir ve yasaklarıyla donatılmıştır.

4.1. Ekonomi, Bireyselleşme ve İş bölümü

Ekonomi ve İş bölümüne ayrı bir başlık açmak İslam'daki kardeşlik bilincini anlamak açısından önemlidir. Çünkü Kur'an'ın öngördüğü toplum düzenindeki ekonomik düzen ve Durkheim sosyolojisindeki ekonomik düzen arasında bir fark vardır. Durkheim ahlakı, dini yani kolektif bilinci ayrı bir toplum için yani mekanik toplumlar için; İş bölümü ve ekonomik gelişmişliği ayrı bir toplum içinde yani organik toplumlarda olarak değerlendirmiştir.

Bu durumda; Durkheim için ekonomik gelişmenin en önemli olumsuz etkisi toplumsal ayrışma, bir alanda uzmanlaşma ve bunun sonucunda gelişen bireyselleşmedir. Ona göre, ahlaki krizin ya da çöküntünün kaynağı artan bireyselleşmedir. Toplumun bütünlüğüne bir tehdit olarak ele alınan bu durum karşısında bireysel olanı toplumsal olandan ayırmış ve bunu yaparken, birey ve toplum karşılığını sosyolojik modelinin merkezine oturtmuştur. Durkheim' e göre toplum bireye baskındır, etkin olandır ve toplum aynı zamanda düzenleyici güçtür. Diğer bir ifadeyle bireyin özgürlüğüne yer yoktur ve bireyler toplumsal süreci kendi özgür iradeleri ile etkileyemezler (Tokluoğlu, 2013: 117).

Bireyselleşme, toplum düzenini sağlayan kolektif bilincin ve toplum baskısının azalmasına sebebiyet vereceğinden, yani toplumsal kontrol yok olacağından tehlikeli bulunur. Çünkü ahlaki öğeler kolektif bilincin içeriğidir. Bu bireyselleşme de artan ekonomik neticenin etkisidir. Hatta Durkheim; "Aslında uygarlık

denilen ve iyice tanımlanmış olmayan bu karmaşık kavram çözümlendiğinde, onun oluşturan öğelerin her türlü ahlaki nitelikten yoksun olduğu görülür.” (Durkheim, 2006: 779) diyerek gelişmiş bir toplum hakkındaki düşüncelerini belli eder. Özetle Durkheim iş bölümü ve kolektif bilinci toplumsal dayanışmayı sağlayan iki ayrı kavram olarak ele alır. Yani toplumsal dayanışma biçim değiştirir.

Kur'ani bir bakış açısında ise iş bölümü ve kolektif bilinci ayıramayız. Çünkü İslam'da her iş bir kolektif bilinçle yapılır. İslam'da herhangi bir olay veya olgu dinden ayrılmaz din mümin kimse için hayatının her alanını düzenleyici etkidedir. Bunun bir örneği olarak İslam'ın ilk dönemindeki kardeşleştirme verilebilir, kardeşleştirme; bilgi ve tecrübelerini birleştirerek ortaklaşa iş yapma ve üretme anlayışını kazanan grupların bir örneğidir. Mekke'nin konumundan dolayı ticaret çok ileri seviyede olduğu için muhacirler iyi bir ticaret tecrübesine sahiptiler. Medine ekonomisini oluşturan ziraat ve sanatı bilmiyorlardı. Medine'de ise ziraat ve tarım iyi bir noktadaydı. Bu nedenle Ensar da ziraat ve tarımdan çok iyi anlamaktaydı. Ticaret de sermaye gerektiren bir işti. Kardeşlik projesi ile muhacirin ticaret tecrübesiyle Ensar'ın tarım ve ziraat tecrübesinin birleşmesi sağlanmıştır. Hatta Ensar, Rasulullah (SAV)'a gidip, hurma bahçelerini muhacirler ve kendi aralarında bölüştürmesini teklif ederek kardeşlik bilincinin sosyal ve ekonomik hayatın içinde nasıl zuhur ettiğinin en güzel örneklerindendir. Bu durum ise Medine'de Müslümanların özellikle ekonomik piyasayı elinde bulunduran Yahudi toplumu karşısında güçlenmelerini sağlamıştır (Sarıçam, 2002: 142-143) (Umeri, 1988: 57-58). Bu örnekte, ekonominin gelişmesinin, uzmanlaşmanın ve bireyselleşmenin İslam toplumunda ahlaki öğelerden yoksun bir şekilde ilerlemediği ve İbn-i Haldun'un bahsettiği, asabiyetin oluşturduğu dayanışma ruhundan doğan kuvvet görülmektedir.

4.2. İbadetler ve Kolektif Bilincinin Mümin Kardeşliği Çerçevesinde Değerlendirmesi

Dini tecrübenin çeşitli ifade edilme şekilleri vardır. Bu dini tecrübelerden birisi de inancın somut yansıması olan ibadetlerdir. Sosyologlar, dinin somut yönü olan pratik tarafı bulunmadan, yani ibadet olmadan, bir dinin varlığını sürdürebileceğine ihtimal vermemektedirler (Akyüz, 2014: 463). Çünkü dinin pratikteki uygulaması ibadetlerdir. İbadetler zihinde ve kalpte olan inancın pekiştirilmesi, ayakta durması için şarttır.

İbadetler, Dinin somutlaşmış ve toplumsal hayatta en görünür hali olması sebebiyle dinin taşıdığı değerlerin de somutlaşmış halidir.

Ciddi bir değişim ve dönüşümü öngören Dini gelişim süreci, ibadetler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Öngörülen bu gelişim için ibadetlerin merkezi, formalist bir anlayıştan ziyade, ibadetlerle hedeflenen ahlaki yönü olmalıdır.

İbadetler bir bilinçle yapılmadığı sürece anlamsızlardır. Formalist bir anlayışla yapılan ibadetlerin bilinçte bir şey ifade etmemesi ve ahlaki öğelerinin geri planda kalmasıyla; ibadetlerin, Allah'a yakınlaşmak, O'nun hedeflediği erdemler ve değerlere ulaşmak için bir araç olma durumundan çıkıp, ötesi unutulmuş bir amaç haline gelmesine sebep olur. (Tokur, 2014: 282)

Kur'an'ı Kerim'de Bakara Suresi 177-215 aralığındaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere: İbadetlerde dinin kişiselliği ve vicdaniliği kadar, toplumsallığı da içkindir. Öte yandan, ibadetlerin özü, biçimlerinde değil, bireysel ve toplumsal boyutlarıyla, insanın kendine yabancılaşmasını ve toplumdan kopmasını (anomi) önleme amacıyla gizlidir. Nitekim tarih içerisinde ibadet biçimleri toplumdan topluma değişiklik gösterebilmiştir (Efe, 2009: 20).

Kur'an'ı Kerim'de namaz kılmalarına rağmen yoksulu doyurmayan, yetimi itip kakanlara "yazıklar olsun!" (Maun, 107: 1-4) ifadesinin kullanılması, yapılan ibadetin ahlaki ve toplumsal olarak hedeflediği bir bilinç olduğunu gösterir. Barış ve huzur için toplumdaki Müslümanların dengelerini gözetken bu ayet, namaz kılan insanların nasıl bir şuur içerisinde olmasını gerektiğini açıkça söyleyerek konumuz bağlamında güzel bir örnektir.

Bu bağlamda din hedeflediği kolektif bilinci ibadetler aracılığıyla gerçekleştirir. İbadetlerin bireysel bilinçte ve kolektif bilinçte birçok anlamı vardır. Kuran bu bilinçleri oluşturduktan sonra, ibadetleri ve yasakları emretmesiyle de bizim için bir örnekliktir. İbadetlerin çoğunun cemaatle yapılması, ibadet merkezlerinin ortak kararlar alınan toplanma merkezleri olması ibadetin kolektif bilinç yönünü gösterir.

İbadetlerin en mühim toplumsal fonksiyonlarından birisi sosyal bütünleşmeyi sağlamış olmasıdır. En ilkel kabilelerin bile bir mabet etrafında yerleşim yerlerini kurmaları bu bütünleşmeyi göstermektedir (Ünal, 2010: 359). Toplayıcı, toplayan, bir araya getiren' anlamına gelen 'Cami' kelimesi, aslında camilerin toplumsal etkisi noktasındaki önemini vurgulamaktadır.

'Camiler, toplumsallaşma sürecine yardımcı olan, bulunduğu bölgedeki insanları, bir araya getiren, ortak bir amaç etrafında birleştiren, Müslümanları, İslam'ın öngördüğü birlik, beraberlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhu içinde bir çatı altında toplayarak, cemaat olma şuurunu kazandıran mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Akyüz, 2014: 468).

Bu bağlamda İslam'daki temel ibadetlerin toplumsal bütünleşme ve kolektif bilinç açısından bir değerlendirilmesini yapmak yararlı olacaktır. Bu kısımda İbadetlerin kolektif bilincinin mümin kardeşliğini oluşturması açısından sosyal bilinç etkilerine göz atacağız.

4.2.1. Namaz

Namaz; Müslümanlar için cemaat olmanın en ritüelleşmiş halidir. Müslümanlar için, günlük beş vakit namazını cemaatle kılmaları, onlara sürekli bir ümmet olduklarını hatırlatır. Yılda iki kere bayram namazının, cenaze namazlarının, haftada bir cuma namazının cemaatle kılınmasının gerekli görülmesi, Müminlerin görüşmelerine, iletişim içinde bulunmalarına, yardımlaşmalarına vesile olur. Bu sebeple namazın cemaatle kılınmasının istenmesi hem İslam'da istenen birlik ruhunun göstergesi hem de o birlik ruhunun destekleyicisidir (İlmihal, I, 2006: 270).

Müminler için bayram sabahı toplanıp bayram mutluluğuyla hep beraber namaz kılmak; cenaze olduğunda hüznle beraber olmak, birlikte ölümü düşünmek; her hafta cuma günü toplanıp, cemaatle hep beraber hutbe dinleyip aynı bilincin eğitimini almak şüphesiz ki ümmet olmayı ve kolektif bilinci güçlendiren bir durumdur. Namazdaki safları sıkı tutma davranışı bile cemaat olma şuurunu açısından önemli bir inceliklerdir.

Namazın her rekatında okunan Fatiha suresine bakmak bu anlamda önemlidir. Namazda Fâtiha suresini okurken bir kimse çoğul ifade kullanmak yerine 'Yalnız sana ibadet ediyorum ve yalnız senden yardım diliyorum.' der ise namazı bozulacaktır (Özdemir, 2007: 35). Çünkü yüce Allah kişilerin, vicdanlarındaki sosyal ruhu terbiye etmek ve kuvvetlendirmek için her birinden ayrı ayrı söz alır. Her şahıs bütün insanlığı ve bütün alemleri kapsayan bir kardeşlik duygusu ve bir sosyal vicdan ile "na'budü ve nesta'in" yani 'ibadet ediyoruz ve yardım diliyoruz' şeklinde ikrarını gerçekleştiriyorlar. Çünkü birinci çoğul şahısta sözü söz söyleyen tek bir kişidir. Ancak o tek kişi diğer mümin kardeşlerini de temsil ederek 'biz' der. Bu vicdanlar, evrensel bir toplumun üyesi olabilecek bir sosyal ruha sahiptirler. Ancak bu toplum ile kardeşlik duygusu en iyi halde yaşanabilir (Yazır, 1992: 115).

4.2.2. Oruç

Oruç, uygulama olarak bireysel bir ibadet olmakla beraber, bireye kazandırması hedeflenen davranışların kişinin günlük hayatına etkileri göz önüne alındığında, oruç ibadetinin toplumsal anlamda birçok işlevi olduğu görülecektir. Nitekim Ramazan ayında Müslüman toplumlarda suç oranlarının diğer zamanlara göre nispeten azaldığı, insanların toplumun huzurunu bozacak davranışlardan bu ayda uzak durmaya çalıştıkları görülmektedir (Akyüz, 2014: 469). Bu durum Kur'an'ın hedeflediği toplum düzenini ibadetlerle sağladığının en açık göstergesi olabilir. Dinin oluşturduğu kolektif bilinç mübarek bir zaman olarak nitelendirilen Ramazan ayında baskınlığını hissettirerek bilinçlerde ve insanların davranışlarında kendisini gösterir. Toplum bu baskıyı hissettiği anda, aslında her zaman uyması gereken kuralları daha önemle hisseder. Günlük yaşamda zayıflayan kolektif bilinç böyle zamanlarda kuvvetlenir ve kendisini belli eder. Bu baskınlık kaçınılması gereken davranışlardan uzak durulmasını sağladığı ve toplum huzurunu arttırdığı gibi, yapılan ibadetlerdeki maneviyatı ve dini duyguları arttırarak tabi sonuç olarak dinin toplumsal dayanışmayı sağlayan gücünü de arttırır.

4.2.3. Hac

Hac ibadeti, İslam'ın oluşturduğu kolektif bilincin en belirgin halidir. Belirli bir coğrafyadaki kültür etkisiyle oluşmuş kavim bilincinin ya da grupların oluşturduğu bilinçlerin ve yerelliğin çok ötesinde tam olarak İslam'ın istediği evrensel anlamdaki kardeşlik duygusunun, 'biz' olma bilincinin en somut halidir. Tüm farklılıkların, eşitsizliklerin, çözümlerin geride bırakıldığı İslam'da hedeflenen kolektif şuurun en somut yansımasıdır. Hac, dünyanın dört bir tarafından gelen Müslümanların aynı gaye için bir araya gelmelerine ve böylece kolektif bilincin oluşmasına sebep olan evrensel bir olaydır. Dilleri, renkleri, ırkları, etnikleri, ülkeleri, kültürleri, sosyal ve ekonomik durumları farklı olan milyonlarca Müslüman, inanç ve duygu birliği içerisinde tek vücut olduklarını, kardeş olduklarını, bir bütünün parçaları olduklarını hissederler. Bu hâliyle hac, Müslümanlar arası etkileşim ve iletişim için bulunmaz bir fırsattır. Kısa bir sürede ortak duygu, düşünce ve amacın güdülemesiyle, aynı toplumun bireyleri olduklarının bilincine varırlar ve hayatları boyunca bunun etkisi

devam eder. Müslümanlar, kardeşlik duyguları içinde birbirleriyle tanışıp, karşılıklı kültür, görüş, tecrübe alışverişinde bulunurlar, kendilerine farklı kültürlerden aynı hisleri paylaşabilecekleri dostluklar kurarlar. Bu yönleriyle hac, toplumsal bütünleşme ve kaynaşmanın bir anlamda uluslararası boyutta gerçekleştirilmesidir. Böylece hac, uluslararası barış, birliktelik ve dayanışma için de fırsat bahşeder. Dünyanın her tarafından gelen Müslümanlar, hem dayanışma ruhunu daha derinden ve daha coşkulu hissederler, hem de birbirlerinin yanında ve arkasında olduklarını, birbirlerini desteklediklerini ortaya koyarak bir anlamda güç gösterisinde bulunurlar (Erul, 2017: 13).

Hac ibadeti Müslümanların sahip oldukları kolektif bilinci fark etmelerini sağlar. Dünyanın dört bir yanından gelen farklı kültürlere, farklı yapılar; farklı ırk, etnik, renk, dile sahip milyonlarca insanın o an aynı duygu, inanç, his ve davranışlarda bulunmaları benzeri görülmemiş bir olaydır.

4.2.4. Zekât

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın: "Kur'an 'Müslümanların mallarında sailin ve fakara için bir hakk-ı malum vardır' (Mearic, 70: 24-25) buyuruyor ki lisan-ı şeriat'ta buna zekât derler" (Özdemir, 2007: 40) şeklinde Kur'an merkezli olarak tanımladığı zekâtın tanımını incelediğimizde zekâtın zenginden fakire yapılan bir yardım olmadığı anlaşılıyor. Zekât bir hediyeye veya lütuf değil fakirin, zengin üstündeki hakkıdır. Bu ince ayrıntı toplumdaki fakir-zengin dengesizliğini bir nebze de olsa giderip sosyal bütünlük ve dayanışma sağlarken, oluşturulan bilinç açısından çok önemlidir. Zengin, fakire üstün olmadığı; Müslümanlar arasında adaletle bir denge gözetildiği, fakirlik, zenginlik gibi bireysel farklılıkların toplumsal bütünleşmeye katkı sunduğu sonucuna ulaşılır. Bu farkındalık, mümin kardeşliğinin altını dolduracak olan bilinci oluşturur. Aynı zamanda toplumda; sahip olunan dünyevi varlıkların sahiplerinin insanlar olmadığı bilinci oluşturulup dünyevileşme eğilimini azaltma ve insanlara sahip oldukları bilinci hatırlatma noktasında önemli bir incelektir.

Zekâtın önemine binaen: Hz. Ebubekir'in halifeliği döneminde birtakım kabileler namaz kılmakla beraber zekât vermeyeceklerini ilan ettiler. Hz. Ebubekir ise, İslam dininin tamamlandığını ve herhangi bir ibadetinin diğerlerinden ayrılamayacağını; bu kimselerle mücadelenin şart olduğunu belirtti (Baş, 2013: 238). Bu olay Mümin kardeşliğini anlamak, mümin kardeşliğinde zekâtın önemini kavramak açısından oldukça önemlidir. Çünkü; Hz. Ebubekir'in mücadele ettiği

kimseler namaz kılan, yani Müslüman kimselerdir. Buradaki husus sadece bir ibadetin ihmali, Allah ile kul arasındaki durumu değil; bu ibadetin toplum boyutuna ulaştırılması, kabile halinde bu ibadetten vazgeçilmesi, yani toplumsal fitneye sebebiyet vererek kolektif bilince zarar vermesi, toplumdaki ihtiyaç sahiplerinin haklarının gözetilmesi gibi sosyal yönleri ile ilgilidir (Bardakoğlu, 2000: 409).

4.2.5. Kurban

Kurban ibadetinin sosyal yardımlaşma ve dayanışma yönü ortadadır. Bunun yanında hatırlattığı itaat bilinci önemlidir. Kurban; Kur'an'da geçen, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in mutlak itaatini (Saffat, 37: 103-104) Müslüman toplumlara her yıl yeniden hatırlatarak, toplumların itaat konusunda bilinçlenmesini ve bu bilincin taze tutulmasını sağlar.

Burada ayrı bir konu daha vardır ki o da Kurban ibadetinin ifa edildiği zaman dilimi yani Kurban Bayramıdır. Bayramlar milli ve dini duyguların, inançların pekiştirilmesini, taze ve canlı tutulmasını sağlar. Kurban Bayramı Müslüman kardeşliğinin en hissedilir olduğu zamanlardandır. Bayram namazı ve bayram ziyaretleri; Müslümanların din kardeşleriyle bayramlaşmaları, görüşmeleri, istişare etmeleri İslam'ın oluşturduğu ortak şuurun baskınlığını hissettirdiği zamanlardandır. Örnek verecek olursak bir kimse uzun zamandır ziyaret etmediğiniz bir mümin kardeşini Kurban bayramında hatırlar ve eğer o gün de ziyaret etmezse bunun mahcubiyetini yaşar. Normal bir günde ziyaret etmemek kişiyi çok rahatsız etmemesine rağmen, o gün rahatsız etmesi kolektif bilincin kendisini bayram günlerinde daha hissedilir kılmasından dolayı oluşan baskıdır.

SONUÇ

İnsan tabiatı gereği sosyal bir varlıktır. Temel ihtiyaçlarını diğer insanlarla iş birliği içerisinde bulunarak karşılar, birbirleriyle iletişim içinde olarak kendini geliştirir, kendini gerçekleştirme yolunda hep diğer insanlarla bir arada bulunur.

Bu durum hem bir gereklilik hem de bir gerçeklik olup, toplumların oluşumunun sebebidir.

Oluşturulan toplumlarda düzen ve istikrar olmadan insan sosyal yaşamla amaçladığı hedeflerine ulaşamayacağından, toplumsal bütünlüğü ve birliği sağlamak zorunludur. İslam, bu anlamda insanlara yaşanılabilir en uygun metodolojiyi/ontolojiyi sunmaktadır. Kuran, bunu gerek yapılmasını istediği uygulamalarla gerekse men ettiği davranışlarla sağlamaktadır. Fakat bunu sadece emir ve yasaklarla değil, bu emir ve yasakların temelinde eğitim süreciyle bir ortak bilinç oluşturarak yapmaktadır. Bu ortak bilincin, İslam toplumundaki örnekliği mümin kardeşliği olgusudur. İslam oluşturmak istediği medeniyetin temelini din kardeşliği olgusunu koymuştur. Mümin kardeşliği sosyal yaşamdaki ekonomik, siyasi, kültürel her alanda temel prensip kabul edilmektedir.

İslam'da bireyler herhangi bir işte bireyselliğini cemaatten üstün tutamaz, birey kendi çıkarı kadar mümin kardeşinin çıkarını düşünmek zorundadır. İslam toplumunda bir mümin kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemek desturuyla yetiştir.

Kur'an'ı Kerim emir ve yasaklarıyla olduğu gibi ibadetleriyle de Müslümanların kolektif bilinci yaşayarak kazanmalarını, hissetmelerini sağlar. İbadetler Müminlerin bir araya toplanmalarını, toplumsal dayanışmayı, birbirlerini daha iyi anlamalarını, ortak bir gaye etrafında birleştiklerini hissetmelerini ve biz bilincini kazanmalarını sağlar.

Mümin kardeşliği evrensel niteliktedir. İslam; farklı ırk, dil, statü, rol eşitsizliklerinin hepsini kardeşlik çatısı altında eritmiş, yeryüzündeki tüm Müslümanlar eşit ve kardeş kabul edilmiştir.

KAYNAKÇA

ACAR, Mustafa. DEMİR, Ömer. (1992). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ağaç Yayınları.

AKYÜZ, İsmail. (2014). *İslam'da Dini Pratiklerin Toplumsal Dayanışmaya Etkisi*. *The Journal of Academic Social Science Studies*. Sayı 25, s.461-482, 2014.

AKYÜZ, Niyazi. Çapcıoğlu İhsan. (2015). *Din Sosyolojisi El kitabı*. Grafiker Yayınları. Ankara.

ALBAYRAK, Ahmet. (2000). Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 9, Cilt: 9.

ALBAYRAK, Ahmet. (2010). İbn-i Haldun'un Medeniyet Tasarımı ve İnsan. *Journal of Islamic Research*. 21 (1). 7-20.

ARON, Raymond. (1994). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. Çev: Korkmaz Alemdar. Bilgi Yayınevi. Ankara.

ARSLAN, Mustafa. (2005). İslam'ın İlk Döneminde Toplumsallaşma Olgusuna Sosyolojik Bir Bakış: Kardeşleştirme Örnek Olayı. *İslami Araştırmalar Dergisi*. Cilt:18 SAYI:3 ss: 251-274

BARDAKOĞLU, Ali. (2000). İcbar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 21. Sayfa 408-410

BAŞ, Eyüp (2013). *İslam Tarihi*. Grafiker Yayınları. Ankara

ÇOŞTU, Yakup (2009). Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. IX (2009), sayı: 3

DURKHEIM, Emile. (2006). *Toplumsal işbölümü*. Çev. Prof. Dr. Özer Ozankaya. Cem Yayınevi. İstanbul.

DURKHEIM, Emile. (2010). *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. Çev. Cenk Saraçoğlu. Bordo Siyah yay.

EFE, Mehmet. (2009). İlahi Dinlerde İbadet ve Namaz. *İslam Araştırmaları*. Yıl: 2, Sayı: 3, s. 20. İstanbul.

ERUL, Bünyamin, KELEŞ, Ekrem. (2017). *Haccı Anlamak*. DİB Yayınları.

ESGİN, Ali. (2005). *Anthony Giddens Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık.

GIDDENS; Anthony. (2013), *Sosyoloji*. Çev. Hüseyin Özel, Kırmızı Yayınları, İstanbul

GÜNEŞ, Abdurrahman. (2014). Sosyolojik Olarak Din Ve Toplum İlişkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt: 24, Sayı: 1, Sayfa: 153-164, Elazığ.

GÜNGÖR, Özcan. (2007). Kur'an'da Sosyal Bütünleşme. *Diyanet İlmî Dergi*. Cilt: 43. Sayı: 2. Sayfa: 173-190

GÜNGÖR, Özcan, SARIKAYA M. Emin. (2017). Sosyoloji ve İlahiyat(çı) Açısından Anlamı. *Journal of Analytic Divinity*. Cilt: 1, Sayı:1, Sayfa: 1-21, Ankara-Türkiye

HALİL; İmadüddin. (2010). *İslam Medeniyetine Giriş*. Çev. Adem Yerinde. İlimyurdu Yayıncılık. İstanbul.

İBN-İ HALDUN. (2015). *Mukaddime I. İlgi Kültür Sanat* Yayıncılık. Yayına Hazırlayan: Dr. Arslan Tekin. İstanbul.

İLMİHAL, (2006). Diyanet İşleri Başkanlığı. Ankara.

KONGAR, Emre. (1981). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. Remzi Kitabevi.

KUR'AN'I KERİM MEALİ. (2015) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 18. Baskı. Ankara

KURT, Abdurrahman. (2008). Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 17. Sayı:2. Sayfa: 73-93

NIRUN, Nihat. (1981). *Sistemik Sosyoloji Açısından Ziya Gökalp*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖNKAL, Ahmet. (2015). *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*. Kitap Dünyası Yayınları. İstanbul.

ÖZDEMİR, Mustafa. (2007). Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Eserlerinde Din Ve Toplum İlişkisi. *T.C Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

ÖZYURT, Cevat. (2007). Durkheim Sosyolojisinde Ahlaki Kontrol Sorunu. *Değerler Eğitimi Dergisi*. Sayı 13. Sayfa 95-121

RITZER, George. (1992). *Sociological Theory*. Mcgraw-Hill, Third Edition. Çev. Ümit Tatlıcan.

SARIÇAM, İbrahim. (2002). *Hız Muhammed Ve Evrensel Mesajı*. 7. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

SLATTERY, Martin. (2014). *Sosyolojide Temel Fikirler*. 6. Basım. Sentez yayıncılık. İstanbul.

TASLAMAN, Caner. (2011). *Astronomi Ve Fizik Alanından Örneklerle Kuran'ın Tüm Özelliklerini Ve Olağanüstülüklerini Bütünsel Değerlendirmek*. www.canertaslaman.com

TOKLUOĞLU, Ceylan. (2013). Ziya Gökalp ve Türkçülük. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. Cilt 68. No. 3. s. 113-139

TOKUR, Behlül. (2014). Dindarlık Sorunu: Psikolojik Bir Tahlil. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı:41. Sayfa: 257-286

ÜNAL, Ahmet Zeki. (2016). Klasik Fransız Sosyoloji Geleneğinde Toplumsal Düzenin Yeniden İnşası Sorunu ve “İkame Din”. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Dergi 18.

ÜNAL, Vehbi. (2010). İslam’da İbadetlerin Sosyal Fonksiyonu. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XIV/1. 355-370.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi. (1992). *Hak Dini Kur’an Dili*. 1. Cilt, Azim Yayıncılık, İstanbul,

ARKADAŞ; Hanifi. *Din ve Toplum İlişkisi*, Erişim Tarihi: 07.11.2017

http://www.academia.edu/8772928/din_ve_toplum_ili%C5%9Fkisi

PIEPMEYER, Anna (2007) *Collective Consciousness*. Erişim Tarihi: 07.11.2017.

<http://csmt.uchicago.edu/glossary2004/collectiveconsciousness.htm>

YAKA, Aydın, (2010). *Sosyal Bütünleşme-Çözülme ve Sosyal Güven Duygusu*. Erişim Tarihi:11.11.2017

<http://www.aydinyaka.com/index.php/tum-makaleler/11-sosyal-butunlesme-cozulme-ve-sosyal-guven-duygusu.html>

